

ТМ	Г. XXVI	Бр. 4	Стр. 597 - 614	Ниш	октобар - децембар	2002.
----	---------	-------	----------------	-----	--------------------	-------

UDK 330.342.151+331.105.44

Оригинални научни рад

Примљено: 23.10.2002.

Љубиша Митровић

Филозофски факултет

Ниш

ОДНОСИ РАДА И КАПИТАЛА И УЛОГА СИНДИКАТА У ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКИМ ДРУШТВИМА У ТРАНЗИЦИЈИ*

Резиме

У раду се разматра значај истраживања односа рада и капитала за разумевање карактера друштвених односа и социјалне динамике постсоцијалистичких друштава у транзицији. Аутор најпре указује на теоријске контроверзе у интерпретацији процеса транзиције у савременој литератури. Следи социолошка анализа настајуће класно-слојне структуре, стратегија развоја и актера у постсоцијалистичким друштвима у транзицији. Анализирајући институционалне претпоставке формирања капитал-односа и тржишта рада, указује се на односе сарадње и сукоба у условима настајања новог начина производње, као и на место и улогу синдиката у друштвима у транзицији. Рад се завршава пледоајеом за акцијска социолошка истраживања улоге синдиката у друштвима у транзицији.

Кључне речи: транзиција, репродукција начина производње, капитал-однос, тржиште рада, синдикат.

* Овај чланак је део ширег ауторовог истраживања и рада на пројекту *Стратегије деловања синдиката у Централној и Источној Европи и Србији у процесу транзиције (1319)*, који реализује Институт за социологију Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство за науку, технологије и развој Републике Србије.

*О значају истраживања односа рада и капитала за разумевање
карактера друштвених односа и социјалне динамике
постсоцијалистичких друштава у транзицији*

Иза бљештаве реторике о транзицији постсоцијалистичких друштава у лику открића новог развојног кључа, под геслом *приватизација, дерегулација, либерализација и слободно тржиште*, скрива се лице обнове настајућег капитализма зависних друштава, тј. нови односи између рада и капитала на просторима светске полупериферије и периферије. Социолошка анализа, служећи се логиком научног метода, неопходна је да иза заводљиве идеолошке копрене појавности актуелних збивања и мистифициране свести њихових актера, открије дубље детерминизме начина производње друштвеног живота и укаже на стварни карактер друштвених односа, делатну улогу социјалних актера и смер историјских збивања. У том смислу другачије се мисли у научном храму, а другачије на запенушаној политичкој арени. Наука и критичко мишљење, ако држе до сопствене епистемолошке улоге, немају право на луксуз дремљивости, лаичке поврности, политикантских хвалоспева и лаких обећања.

Полазећи од критичке теорије друштва и следећи логику научног метода истраживања ваља рећи да *транзиција*, као социјални процес, представља онај облик друштвених промена којим се остварује радикална промена глобалног друштвеног система на линији – разградње ауторитарних једнопартијских (политократских) етатистичких система и конституисање плуралистичких система са капитал-односом као доминантим продукционим односом. *Социолошка анализа* има за циљ да открије нову логику репродукције друштвених односа и структура у условима постсоцијалистичких друштава у транзицији. Она, иза политичких пројеката, њихових идеолошких легитимација и нормативних оријентација друштвених актера, открива скривене механизме начина производње друштвеног живота који детерминишу стварну расподелу друштвене моћи, карактер друштвених односа, положај појединаца и друштвених група у друштвеној структури и њихову улогу у друштвеним променама. У том смислу, не потцењујући улогу институционалног поретка као једног од механизма промене друштвеног окружења, социолошка анализа мора открити скривено лице друштва, дубље стратегије деловања друштвених актера, логику начина производње и латентну функцију друштвених појава и процеса.

Полазећи од овако захтевних циљева социолошке анализе, и следећи критичку теорију транзиције, ми ћемо настојати да у овом раду проблематизујемо процес транзиције, као облика радикалне промене начина производње друштвеног живота и да, у том контексту, укажемо на измењени однос рада и капитала и социјалну фун-

кцију синдиката као органа у ововременим друштвеним и класним борбама. Та анализа треба да унапреди наше сазнање о томе колико је синдикат интегрисан у владајући поредак капитал-односа или је израстао у инструмент социјалне заштите модерног света рада запослених. У условима неоконзервативне рестаурације и експанзије неолибералне идеологије на крају двадесетог века и на почетку новог миленијума, која фетишизира интерес снага капитала и ставља профит изнад људи, ова сазнања имају не само теоријски значај већ и социјално-акцијски. Она могу помоћи не само сазнању стварног карактера друштвених односа који се конституишу у постсоцијалистичким друштвима у транзицији, већ и разоткривању стварне позиције и улоге синдиката као друштвеног актера у односима између рада и капитала. Таква сазнања могу помоћи развијању критичке свести о границама и могућностима деловања синдикалних организација и унапређењу њихових стратегија деловања у процесу модернизације, демократизације и реформе друштва у савремености.

Транзиција – између мита и стварности

У савременој литератури у друштвеним наукама већ су исписане бројне студије (економске, социолошке, политиколошке) о транзицији у средњој и источној Европи. Већину тих студија карактерише неопозитивистички и апологетски однос према овом социјалном процесу. У већини студија истраживачи се задржавају на институционалној анализи промена нормативног поретка (тј. на проучавању промена тзв. »институционалног дизајна«), на једностраној анализи промена било својинских односа, политичког система или елемената идеолошке суперструктуре. О транзиционим променама говори се натуралистички као о нужном природно-историјском процесу, еуфорично као о тријумфу неолибералне револуције у свету. У већини интерпретација транзиција се редукује на приватизацију, демократизацију, либерализацију, на радикални раскид са ауторитарним друштвима дириговане економије и афирмацију плуралистичких друштава слободног тржишта.

Социолошка анализа претпоставља да се овај друштвени феномен посматра у ширем глобално-историјском контексту, да се утврди његов идентитет, односно друштвени карактер и социјална функција у развоју савременог друштва. Полазећи од критичке теорије друштва треба истаћи да *појам транзиције* означава радикални прелаз из етатистичког начина производње и затвореног политократског друштвеног система у начин производње капитал-односа, тржишне привреде, у плуралистичко друштво. За социјалистичке системе битна је карактеристика доминантна улога државе, односно партије у друштвеној репродукцији, регулацији друштвеног живота у управ-

љању друштвеним променама. У капитализму, та доминација се остварује посредством улоге капитал-односа, тржишта и профита. На плану улоге социјалних актера, у развоју социјализма, то је доминантна улога бирократије и политократије као колективних власника, док су у капитализму то капиталисти, предузетничка класа и менаџери, тј. технократија. Разлике постоје и у циљевима начина производње. Социјализам, ма колико се декларативно руководио хуманистичким циљевима солидарности, због природе етатистичког политократског система, представљао је својеврсну »диктатуру над потребама« од стране политбирократије. Капитализам, пак, има профит као врховно добро и развојни циљ, а иза вредности либералне демократије, он фактички представља својеврсну диктатуру снага капитал-односа над снагама рада. Капитализам означава доминацију минулог рада над живим радом.

Упркос свим оспоравањима Марксове парадигме, његов појам *тоталне репродукције* (А. Лефевр) тј. начина репродукције друштвеног живота, има научну употребну вредност за разумевање дијалектике савремености и транзиције постсоцијалистичких друштава. Под овим појмом *Маркс* је подразумевао истовремену производњу: а) материјалних добара, б) продукционих односа, ц) процеса социјално-класног структурирања и класне борбе и д) нормативних, вредносних и идеолошких оријентација. Анализирајући настанак и развој капитализма и законе његове друштвене репродукције, Маркс је указао у *Капиталу* не само на логику економске репродукције, већ и на социјално-класну димензију репродукције, указујући сликовито на процес »двоструког млина«, који на једној страни изнова избацује на тржиште радника као продавца властите радне снаге, а на другој ствара могућности капиталисти да унајмљивањем те радне снаге увећава свој профит и богатство.

Капитализам управо почива на формално-правној равноправности грађана и економској сегрегацији. Он почива на доминацији минулог рада односно капитала над живим радом, на расцепу рада и управљања, на диктатури тржишта (»еманципованог ропства«) тј. невидљиве руке закона понуде и потражње. Његова егзистенцијална потреба, која произилази из логике начина репродукције, јесте репродукција рада и капитала – "двоструког млина", класне подељености друштва на снаге рада и капитал-односа. Без обзира на технолошке промене и друштвени прогрес у 19-ом и 20-ом веку, тај однос је остао делатан и видљив у пракси капитализма све до данас. Карл Маркс је у »*Нацртима за критику политичке економије*« (Grundrisse, 1857-58.) теоријски дефинисао двоструки смисао и резултат капиталистичке репродукције. О томе, он је, између осталог, писао: »...Најзад, као резултат процеса производње и оплодње показује се прије свега репродукција и нова производња самог *односа капитала*

и рада, капиталиста и радника. Тај друштвени однос, однос производње, показује се *in fact* као још важнији резултат процеса него његови материјални резултати. Наиме, унутар тога процеса радник производи и самог себе као радну снагу и капитал који јој стоји насупрот, као што, с друге стране, капиталист производи себе као капитал и живу радну снагу која му стоји насупрот. Сваки репродуцира самога себе тиме што репродуцира свог другог, своју негацију. Капиталист производи рад као туђ рад; рад производи производ као туђи производ. Капиталист производи радника, а радник капиталиста, итд."¹

Капитализам, као глобални друштвени систем, у односу на преткапиталистичке друштвене формације, представља прогресивни систем друштвених односа. Он почива на принципу формално-правне равноправности грађана, на својинском плурализму, слободној конкуренцији, закону понуде и потражње, профиту, робној производњи и слободном тржишту. Он, у односу на друге системе, више респектује законе понуде и потражње, дијалектику производних снага и производних односа. Полазећи од тезе да је економија »царство нужности«, онтологија друштвене моћи и људских слобода, он ово сазнање повезује са улогом тржишта као »невидљиве руке«, која логиком закона понуде и потражње врши селекцију и верификацију фактора производње и кроз конкуренцију утиче на избор развојних алтернатива, на рационалну употребу и алокацију фактора производње. Његови актери руковођени су логиком профита, конкуренције, рационализације и стално су отворени за иновације и модернизацију, за изазове реалне дијалектике производних снага и односа производње, тј. за перманентно усавршавање технологије, организације рада и управљање. Профит као врховно добро и закон слободне конкуренције доминантно опредељују понашање социјалних актера, стално утичу на прилагођавање институција и организација потребама раста и развоја производних снага друштва. Тржиште се показало као поприште деловања закона понуде и потражње, сусрета и конкуренције свих елемената економије, а посебно рада и капитала и као рационални механизам развоја и управљања. Менаџмент капитала ослушкује силе невидљиве руке тржишта и као да има разумевање за парафразу да су економија и тржиште сензибилни попут жене (»стину ће промјенити вјера да учини што јој срце жуди« – *Његош*). У том смислу капитализам је оспособљавао модерни менаџмент и чинио га отвореним на захтев о перманентној потреби усклађивања институција и производних односа са потребама и могућностима

¹ Карл Маркс, *Основи критике политичке економије*, ("Grundrisse..."), у *Темељи слободне, Загреб, "Напријед"*, 1974, стр. 167.

развитка производних снага, преко бројних облика реформе и модернизације система управљања друштвеним променама. Историја 19-ог и 20-ог века, бројни облици кризе и трансформације капитализма, то потврђују.

Без обзира на историјску чињеницу да је *социјализам*, у једној фази друштвеног развоја у 20-ом веку, ослободио производне снаге у добром делу човечанства за њихов раст и развој, он је превасходно доживео имплозију на унутрашњим противуречностима и темељној кризи фактора производње. Социјализам, у азијатској етатистичкој форми, у условима политократског једнопартијског система, командне и договорне економије, временом је блокирао је снаге друштвеног развоја и постао кочница друштвеном напретку. На супротности интереса између класе нових власника, оличене у политбиројкратији, и произвођачке класе отворене су бројне противречности и конфликти, који су временом делегитимисали владајући систем и учинили га блокираним друштвом, анахроним у развојном смислу.

Крај 20-ог века човечанство је дочекало у знаку имплозије социјализма, успона неолибералне идеологије и униполарне доминације снага глобализма (оличених у САД). Ова историјска збивања се различито интерпретирају од теоретичара и идеолога у савременом свету. Тако амерички филозоф *Ф. Фукујама* еуфорично пише о "крају историје" и победи неолибералне револуције у свету, док француски социолог *П. Бурдије* о овим процесима пише као о историјској рестаурацији и неоконзервативној револуцији. У њиховим радовима мешају се аналитички и вредносни искази, оцене и процене карактера друштвено-историјских збивања. Док Фукујама, у Хегеловом кључу, настоји интерпретирати победу либералних вредности као победу универзалних начела једне цивилизације², докле Бурдије, као критички интелектуалац, дијаметрално супротно говори о карактеру друштвених промена које су се збиле на крају 20-ог века. Истичући да неолиберална утопија и идеологија почива на својеврсном "друштвеном неодарвинизму", и да се ова "конзервативна револуција позива на прогрес, на разум, на науку да би оправдала рестаурацију", Бурдије квалификује ову тенденцију, која уводи структурално насиље као "својеврсну паклену машину" између рада и капитала, између развијених и неразвијених, између економије и друштвене стварности, као успон глобализма, пројекта нових неједнакости и неолибералног империјализма у савременом свету, који има многобројне негативне последице на положај и еманципацију човека.³

² Ф. Фукујама, *Крај историје и последњи човек*, ЦИД, Подгорица, 1997.

³ П. Бурдије, *Сигнална светла, прилази за отпор неолибералној инвазији*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999, стр. 63.

Кратак осврт на литературу посвећену феномену транзиције указује на дијапазон различитих теоријских становишта и оцена. Док *Збигњев Бжежински* и *Ги Сорман* апологетски пишу о транзицији као "великој промени", дотле *Пјер Бурдије* и *Бранко Хорват* тврде да се ради о конзервативној рестаурацији и "великој превари" која се збила на крају XX века. У контексту ових различитих интерпретација занимљиво је истражити кетманско понашање интелигенције, а посебно бивших марксиста, који су преко ноћи постали неолиберали и "транзитолози". Читави институти у области друштвених наука (а посебно економских), уместо да се баве критичким истраживањем друштвене праксе, редуктовани су на пукe сервисе владиних агенција за приватизацију. Уместо науке завладало је својеврсно интелектуално бешчашће и апологија.

Без обзира на ове контроверзне оцене глобалног смера друштвених промена на крају XX века траба истаћи да постоје аналитичари који прецизније оцењују карактер транзиционих промена. Тако нпр. познати представник школе светског система и историјске социологије, амерички социолог, *Имануел Волерстин* – сматра да, када један »систем уђе у прелазни период све опције су отворене. Исход је неизван, оно што долази после транзиције историјски је неизвесно. Нема никаквог неизбежног секуларног правца људске историје, који би гарантовао да ће увек потоња фаза бити прогресивнија од претходне фазе⁴. А то значи, да се овај процес не може априори квалификовати нити као прогресиван нити као регресиван, већ се о његовом карактеру може судити на основу остварених резултата. О томе постоје подељена мишљења међу аналитичарима и теоретичарима транзиције у савременој социологији и на Западу и на Истоку. Немачки социолог *Урлих Бек*, о овим друштвима пише као о "ризичним друштвима", амерички социолог *С. Хантингтон* о друштвима из "зоне избора и транзиције", *А. Турен* о настајућим "зависним друштвима", док руски аутори - *С. Говорухин*, *Г. Осипов*, *А. Зиновјев* - пишу као о "великој криминалној револуцији", о феномену настајања "криминалног друштва", о "новчаном глобалном тоталитаризму", кризи цивилизације и девастираним колонијалним друштвима⁵.

Међу нашим социолозима "*транзитолозима*", такође су подељена мишљења у распону од апологије до критичког разматрања. Већина аутора пише о преласку из ауторитарног у демократски по-

⁴ И. Волерстин, "Типологије криза и светски систем", наводи М. Поповић у књизи *Ритам света*, ЦИД, Подгорица, 1995, стр. 94.

⁵ О томе опширније видети у студијама: С. Говорухина, *Велика криминална револуција*, Филип Вишњић, Београд, 1995; Г. Осипова, *Русија: национална идеја, социјални интерес и приоритети*, Универзитет Б. Карић, Београд, 1997; А. Зиновјева, *Велика прекретница*, Наш дом, Београд, 1999.

редак, од друштва командне економије ка друштву тржишног привређивања. *Ф. Станковић* и *С. Болчић* пишу као о процесу настанка "предузетничког друштва"⁶; *М. Печујлић* и *З. Видојевић* о друштвима нове светске полупериферије, која имају транзиторни, антагонистички друштвени идентитет⁷.

Наше је мишљење да се ради о настанку грађанских плуралистичких друштава закаснеле зависне модернизације, која некритички следе неолибералну филозофију друштвеног развоја и чији је развој праћен бројним негативним последицама⁸. Већина друштава Балкана и Источне Европе управо се развија у то смеру.

Осврт на настајућу класно-слојну структуру, стратегије развоја и управљања у постсоцијалистичким друштвима у транзицији

Са урушавањем модела реалсоцијализма (1989), отворен је процес постсоцијалистичке транзиције у средњој, источној и југоисточној Европи. Неки истраживачи о овом радикалном процесу трансформације говоре као *четвртог таласу* (М. Печујлић) који се збио на крају нашег столећа, други га оцењују као процес контрареволуције и рестаурације.⁹ Извесно је да се ради о радикалном, сложеном и противречном социјалном процесу друштвених промена, које из основа мењају начин производње, политичку структуру бивших социјалистичких земаља. Досадашња искуства постсоцијалистичких земаља у транзицији говоре о томе да се у већини ових земаља транзиција редуковала на рестаурацију капитализма - периферије, те да су изневерена очекивања грађанства о брзом преласку из ауторитарног у демократски систем.¹⁰ Наиме, како показују прве социолошке анализе у свим овим земљама извршена је деструкција социјалистичког продукционог односа и отворени су процеси обнове капиталистичког начина производње и конституисање нове класне и конфликтне структуре друштва.

У постсоцијалистичким земљама у транзицији у току је процес кристализације нове друштвене структуре. На обновљеном капиталистичком начину производње остварује се антагонистичка полари-

⁶ С. Болчић, *Тегобе прелаза у предузетничко друштво*, Београд, 1994.

⁷ Опширније о томе видети у студији М. Печујлића, *Изазови транзиције*, Правни факултет Београд, 1997. и З. Видојевића, *Транзиција, рестаурација и неототалитаризам*, Институт друштвених наука Београд, 1997.

⁸ Опширније о томе у ауоровој студији *Савремено друштво - стратегије развоја и актери*, Институт за политичке студије, Београд, 1996.

⁹ М. Печујлић, *Изазови транзиције - нови свет и постсоцијалистичко друштво*, Београд, 1997. стр.53.

¹⁰ З. Видојевић, *Транзиција, рестаурација и неототалитаризам*, Београд, 1977, стр.111.

зација између света рада и капитала. *Нова поседничка класа* (од 3-5% становништва) конституише се из три фракције необуржоазije: 1. номенклатурне буржоазije; 2. мафијашко-профитерског слоја и 3. предузетничког. Са изузетком последње друштвене групе (ново-предузетничке буржоазije) претходне две су паразитске и конзервативне социјалне снаге, у производном и политичком смислу те речи. Стара средња класа се топи и пролетаризује. Врши се обнављање дела сељаштва. *Највећа деструкција извршена је у саставу произвођачке класе.*¹¹ Наиме, у процесу транзиције радници су кроз власничку трансформацију и реструктурирање привреде атомизирани, дезинтегрисани и маргинализовани као друштвена класа. Притом треба рећи да поред ових разлика у социјалном положају друштвених класа, постоји различит степен њиховог политичког организовања као и њихов различит однос према глобалним светским стратегијама и актерима. У постсоцијалистичким друштвима у транзицији на делу је *процес стварања компрадорске буржоазije*, која је слугански оријентисана према новим светским господарима, а бескрупулозна у експлоатацији света рада. Такође, у току је *формирање политичких структура* које ће изражавати интересе различитих социјалних група, слојева и класа у друштвеној структури. Од радикално десних политичких партија, преко конзервативних до реформистичких, социјалдемократских и радикално левих политичких формација. Интересантна је појава конзервативизма и на десници и на левици.¹² Наиме, присутан је у појединим земљама тренд американизације деснице и левице тј. њиховог прилагођавања стратегији новог светског поретка. У тим земљама део политичких формација не само што окреће леђа радним класама друштва, већ је спреман и да жртвује национални интерес ради очувања стечених привилегија и увећања сопственог профита. Социолошки и политиколошки аналитичари имаће пуно посла да истраже ове облике метаморфозе савремене деснице и левице и да укажу на могуће импликације по развој ових друштава.

У постсоцијалистичким друштвима у транзицији, на основу досадашњих искустава искристалисала су се *четири модела (типа) транзиције*: 1. инверзивна стратегија ретрадиционализације или аутархичног развоја; 2. стратегија неолибералне имитативне зависне модернизације (вестернизације); 3. стратегија неоконзервативне, парцијалне (деформисане) модернизације или блокиране транзиције; 4. стратегија прогресивне социјалдемократске трансформације.¹³ У већини земаља југоисточне Европе на делу је стратегија ретрадицио-

¹¹ Љ. Митровић, *Савремено друштво - стратегије развоја и актери*, Београд, 1996, стр. 165.

¹² Т. Молнар, *Американонологија*, СКЦ, Београд, 1996, стр. 84.

¹³ Љ. Митровић, *Социологија*, Београд, 1997, стр. 473.

нализације, зависне модернизације или блокиране транзиције. Социјалдемократски модел транзиције, који почива на социјалном партнерству снага рада и капитала, представља будућу алтернативу, која ће се најпре почети остваривати у постсоцијалистичким друштвима у средњој или централној Европи. На жалост, у већини *постсоцијалистичких земаља транзиција се редуковала на рестаурацију*, и неверила је како либерално демократска очекивања грађанства тако и радништво. Анализе показују да нове привредне и политичке елите као актери у једном броју земаља преферирају модел зависне модернизације, уз спремност компрадорске буржоазије на реколонизацију, док је у друштвима блокиране транзиције, у којима постоји континуитет стратегијских елита, на делу један хермафродитски модел неолиберализма у економији и остатака ауторитарног система у политичкој структури друштва. Оваква друштва преспоро се отварају према процесима модернизације, демократизације и реформе и потенцијално и стварно су прожета бројним конфликтима који блокирају њихов бржи излазак из кризе.

Поставља се питање: *какав је однос појединих националних развојних модела и глобалних стратегија, дакле оних које иду из светског окружења?* Социолошка истраживања указују на различит *транзиторни и антагонистички идентитет постсоцијалистичких друштава* у нашој савремености, на различите њихове капацитете за иновацију, модернизацију и реформу. У том смислу полазећи од одређених разлика могли бисмо указати на постојање *три врста система постсоцијалистичких друштава* у нашој савремености. На: а) *иновативна друштва* (способна за технолошке иновације, модернизацију, реформу и развој); б) *имитативна друштва* (која нису способна за иновацију, али су способна да користе туђе тековине); ц) *блокирана или затворена друштва* (која нити стварају нове вредности, концепте, нити су способна да преузимају туђе, већ су блокирана, окренута регресији и ретрадиционализацији, тј. налазе се у историјском ћорсокаку). Овај последњи тип друштава везан је за друштво блокиране транзиције.

Полазећи од евидентне праксе плурализма развојних стратегија постсоцијалистичких друштава у транзицији, поставља се питање: *који је модел управљања најпримеренији експонираним развојним стратегијама?* Протагонистима стратегије ретрадиционализације одговара извесна рефеудализација ауторитарног политичког система; експонентима неолибералне модернизације одговара либерално-демократски представнички систем; протагонистима неоконзервативне стратегије одговара ауторитарни систем са способношћу за имитацију и модернизацију или тоталитарни који је неспособан за модернизацију; и најзад протагонистима социјалдемократског модела

модернизације и трансформације друштва одговара демократски плуралистички и партиципативни систем управљања.

У постсоцијалистичким друштвима у игри су различите стратегије развоја и управљања које експонирају различити социјални и политички актери. На жалост, у већини постсоцијалистичких земаља источне и југоисточне Европе транзиција се свела на пуку рестаурацију капитализма периферије са хермафродитским облицима ауторитарног система управљања друштвеним променама, док су изневерена очекивања како либералнодемократских тако и социјалдемократских снага¹⁴.

Институционалне претпоставке формирања капитал-односа и тржишта рада (од командне ка тржишној економији у друштвима транзиције)

Са имплозијом социјализма (1989) као израза нараслих друштвених противречности између производних снага и етатистичког производног односа и политократског начина управљања друштвом, отворен је процес радикалних промена у економији, политици и култури у друштвима Средње и Источне Европе. Тај процес обликован је дејством како унутрашњих актера тако и доминатних међународних фактора на крају XX столећа. Без обзира на одређене специфичности транзиционих процеса у различитим земљама, заједнички иментељ огледа се у радикалној промени институционалног поретка – од ауторитарног једнопартијског система ка демократском плуралистичком систему, од командне економије ка тржишној економији, од идеолошке доминације једне парадигме ка плурализму парадигма, у области културе, духовног стваралаштва и идеолошких оријентација. На делу је процес обнове капитализма у овим земљама и те промене се огледају како у промени институција, тако и социјалних актера и идеологија. Етатистички начин производње, са доминацијом државне и друштвене својине, деструиран је и замењен приватно-својинским односима производње. Низом промена системских закона (закона о својини, предузећима, о раду) извршена је институционализација новог продукционог односа, који почива на доминацији капитал-односа. Тиме су створене основе за формирање нових извора друштвене моћи и ново класно-слојно структурирање настајућег друштва.

Формирање капитал-односа и његово функционисање у друштву све више од бивших предузећа, као државних и друштвених по-

¹⁴ О томе видети шире у ауторовој студији *Савремено друштво – стратегије развоја и актери*, Институт за политичке студије, Београд, 1996.

гона, ствара нову институционалну коалицију капитала и рада. Без обзира на различите облике институционализације предузећа (приватна, државна и мешовита) она постају поприште сарадње и сукоба рада и капитала; нових власника средстава за производњу и запослених као најамних радника. Ма колико да савремени економисти и социолози неолибералне оријентације, беже да говоре о суштини новог начина производње, већ тзв. "чистим" вредносно-неутралним речником, описују ове процесе у знаку победе принципа отвореног друштва и слободне тржишне привреде: либерализације, дерегулације, приватизације, ради се, фактички, о настајању капиталистичког начина производње, који се у источној и југоисточној Европи одвија у форми нове првобитне акумулације капитала. Овакав друштвени процес, с једне стране, доводи до формирања нове композиције снага капитал-односа, које су у успону на пирамиди социјалне моћи и, с друге стране, до фрагментације и деструкције моћи радничке класе.

Ослобођене законитости капитал-односа, односи понуде и тражње све више формирају и особено тржиште радне снаге. Процеси приватизације, дерегулације и приватизације у овим друштвима довели су до разарања старог система социјалног и радног законодавства који је штитио раднике. Тековине социјалне државе се урушавају. На делу је обезвређивање друштвеног положаја света рада и деструирања институција партиципативне демократије и управљања. Продубљена економска и социјална криза, посебно у друштвима југоисточне Европе, није заустављена повременим донацијама, хуманитарним интервенцијама и кредитима ММФ-а и Светске банке. Сем Словеније, у осталим друштвима у којима је на основу неолибералног модела развоја и шок терапије пројектован и оствариван развој, већина тих друштава, уместо у развоју, налази се у стању "транзиционе рецесије" и њима је идеал да у наредних десетак година стигну где су била 1989. године, тј. пре урушавања старог режима¹⁵. Настајање новог начина производње у овим земљама довело је до деиндустријализације, зависне модернизације, до реструктурирања привредне структуре (од производних сектора ка трговини и услужним делатностима) до промене структуре радне снаге, до масовне незапослености, сиромаштва, криминализације друштва и појаве различитих облика социјалне патологије.

Већина реформских пројеката, ма како су се идеолошки легитимисали барокном демократском фразеологијом, у друштвеној пракси, бар сада на почетку своје реализације, показује своје *друго тамно лице* а то значи да није у функцији брзог изласка из кризе,

¹⁵ О. Ковач, *Реформе, транзиција и приватизација или изградња отворене, мешовите (и социјалне) тржишне привреде*, Смиао, Београд, 1998.

развоја и напретка ових друштава, нити интереса већине становника, већ у функцији малобројне настајуће необуржоазације. Аналитичари све више упоређују један број ових друштава да је по својим карактеристикама у знаку *синдрома Латинске Америке*, а то значи зависне модернизације, формирања компрадорске буржоазације, марионетских сателитских елита и режима и наглашене криминализације.

Капитализам, као систем друштвене репродукције и глобално друштво, без обзира на његову историјску еволуцију, почива на слободном деловању економских законитости и економској принуди. Закону понуде и потражње подређени су не само свет роба и капитала већ и свет рада. У том смислу формира се и тржиште рада са свим специфичним законитостима. Глобално посматрајући тржиште рада у постсоцијалистичким друштвима југоисточне Европе може се закључити да су начињене радикалне промене у структури радне снаге, да је све више присутан феномен, с једне стране, резервне армије рада, која се састоји од декласираних радника (технолошких вишкова, отпуштених из предузећа) и, с друге стране, школованих младих, а незапослених, који су, такође, маргинализовани у друштвеној структури. Настајући начин производње на тржишту радне снаге манифестује се у новим облицима социјалне селекције и диференцијације, која доводи до формирања новог социјалног профила радне снаге која је потребна тржишној привреди.

Нове форме индустријског сукоба и друштвених борби и позиционирање места и улоге синдиката у друштвима у транзицији

У условима обнове капиталистичког начина производње у земљама у транзицији, на новом систему антагонистичке расподеле друштвене моћи, извесно је да ће се обновити и интензивирати стари и нови облици друштвених сукоба (од индустријских конфликта до ширих класних и друштвених борби). Капитализам опстаје и развија се на експлоатацији туђег рада, на доминицији минулог рада над живим радом. Без обзира на коезистенцију капитала и рада и њихово социјално партнерство за развој, како показује историја индустријских односа, дугорочна пацификација и интеграција базичног конфликта између рада и капитала није могућа. Слободно деловање закона тржишта претпоставља строгу конкуренцију и селекцију роба, капитала, рада, на рационалним принципима. Оно инструментализује социјалне актере и подређује их логици профита. У том контексту, насупрот снагама капитал-односа и њиховој тежњи да максимализују профит, свет рада тражи и проналази различите облике заштите својих интереса од прекомерне експлоатације. Историја људског рада и индустријских односа у савременог капитализма илуструју ту конфликтност интереса његових основних група (изра-

жен у форми штрајкова, протеста, апсентизма, итд), али и различите облике институционалне заштите (од синдикалног деловања, преко система колективних уговора, социјалног дијалога и различитих форми пратиципативне демократије) и успостављања динамичке интересне равнотеже у друштвеном развоју.

Критички анализирајући друштвени положај радника у пост-социјалистичкој транзицији може се доћи до закључка да су промене својинских односа и нови типови предузећа довели до кризе и распада традиционалних облика синдикалног организовања, до својеврсне аномије у области индустријских односа. У највећем броју земаља у транзицији промене својинских односа и појаве нових облика предузећа нису праћени адекватним промена синдикалног организовања. Садашњи положај запослених у многоне потсећа на стање радничке класе као »класе по себи«, фрагментисане, међусобно супротстављене, неосвешћене. Синдикални аналитичари говоре о феномену десиндикализације радништва, то јест све већем паду синдикалног чланства. Нове газде, нови власници предузећа, не само да су подозриви према синдикалном организовању, већ и арогантни и забрањују формирање синдиката. Ово је посебно видљиво у малим и средњим приватним предузећима. Радници су често препуштени самовољи нових власника, а синдикалне централе и њихова аристократизована вођства, индолентни према појави кршења права запослених. Без обзира на демократску фразеологију нових реформатора, па и синдикалних лидера, ваља рећи да је у друштвима у транзицији на делу енормно раслојавање друштва на мањину богатих и огромну већину експроприсаних, те да ће то довести, пре или касније, до отворених друштвених сукоба. Садашњи реални положај запослених је такав да је у многоне испод међународних стандарда у области радног и социјалног законодавства, а да представници МОП-а и синдикалних организација (националних и међународних) о томе ћуте.

Суочени смо са чињеницом да се синдикат налази у друштвима у транзицији у *маказама између снага рада, капитала и државе* и да се споро трансформише. Иако је видљива у друштвима у транзицији тенденција од монизма ка плурализму синдикалног организовања, синдикат још није израстао у снагу заштите радника и партнера кога уважавају.

Дијалектика *рада и капитала* у условима капиталистичке репродукције захтева нова теоријска промишљања проблема облика синдикалног организовања и формулисања нових стратегија деловања. Та анализа мора да пође од измењеног социјалног миљеа и да проблематизује улогу синдиката у различитим типовима предузећа (државна, приватна, мешовита) и омогући формирање нових стратегија синдикалног организовања и деловања запослених ради заштите њихових егзистенцијалних интереса, у области радног и социјалног

законодавства, права из радног односа, борбе за адекватну најамнину, заштиту моралног и физичког интегритета, заштите на раду, остваривање еколошких права и других вредности из борбе за унапређење квалитета живота. *Социолошко-акцијска истраживања* овде могу помоћи не само у дијагнози актуелног стања у области синдикалног организовања и остваривања права запослених, већ и у моделирању одређених стратегија деловања синдиката. Таква анализа може бити од значаја за утврђивање реалног стања у односима радника и синдиката, тј. у утврђивању чињенице у којим типовима предузећа постоји традиционални синдикат, у којим се формира нови синдикат, а у којима уопште нема никаквих синдиката. Затим, какви облици синдикалног организовања постоје у оквирима предузећа транснационалних компанија и који су облици регионалних стратегија деловања синдиката.

У овом контексту разматрања није на одмет потсетити и на историјско *искуство организовања и деловања синдиката* на одређене поуке и поруке из тог искуства, као и на теоријску интерпретације друштвене улоге синдиката у савремености. Кратки резиме тог комплексног и противречног искуства из историје синдикалног и радничког покрета може нас подсетити да је синдикат играо и остваривао неколико улога:

а) као аутономно *оруђе радничке класне борбе* (традиционална његова улога, чије теоријско образложење налазимо у распону од анархо-синдикализма до марксизма и неомарксизма)

б) као *инструмент пацификације* индустријског и класног сукоба (функционалистичко становиште)

ц) као *инструмент социјалног партнерства* рада и капитала у борби за развој (социјалдемократско становиште)

Различити облици класне борбе утицали су и на кристализацију различитих историјских *искустава о односима између синдиката и партије* у развоју радничког покрета. Из тог искуства теорија је типолошки изградила *четири различите интерпретације односа синдиката и партије*:

1. *гледите о подређености партије синдикату* (среће се у радовима и пракси анархосиндикализма, чији представници негирају значај партијског организовања радничке класе);
2. *теорија о трансмисионом односу партије и синдиката* по којој је синдикат фактички подељен партији, пуко оруђе партијске политике. (Корени таквом схватању су у бољшевизму, док је Стаљин у својој технологији политичког владања то до детаља разрадио пишући о односу Комунистичке партије и осталих политичких организација и синдиката, наравно);

3. *теорија о неутралности синдиката*, тј. потпуне аутономности у односу на политичке партије и интересе;
4. *становиште о партнерству, узајамности, равноправности и јединству у односима синдиката и партије* (исти крајњи циљ борбе – класна и општељудска еманципација, али и организациона самосталност и политичка аутономност у остваривању непосредних и историјских циљева покрета).

Ово последње становиште је, по нама, најправилније. Оно рачуна на аутономију актера, али и узајамност и партнерство за исти циљ – радничко-класну и општељудску еманципацију. То становиште о јединству економске и политичке борбе, тј. синдиката и партије, заступали су и Роза Луксембург и Димитрије Туцовић.

Роза Луксембург је међу марксистима свога доба најаргументованије развила тезу о *недељивости класне борбе на економску и политичку*, повезаности синдикалне и социјалдемократске партијске борбе, јединству парламентарних и ванпарламентарних облика и метода борбе, чији је крајњи циљ укидање експлоатације, класна и општељудска еманципација¹⁶.

Без обзира на различито историјско искуство и теоријске интерпретације, ваља рећи да се у проблематизацији савремене улоге синдиката у друштвима у транзицији морају имати у виду и ови модели. У том смислу се може говорити о *три приступа у интерпретације улоге синдиката*, који имају различиту идејну основу и акциону оријентацију. То су:

а) *функционалистичко-системски приступ*, који говори о интегративној функцији синдиката и који је у служби владајућих елита фракција капитал-односа;

б) *конфликтни приступ* где се позиционира улога синдиката као антисистемског фактора класних, друштвених и политичких борби;

ц) синдикат као инструмент запослених, као фактор социјалног дијалога; *приступ социјалног партнерства* и развоја партиципативне социјалне демократије.

Имајући у виду промене које су настале у постсоцијалистичким друштвима у транзицији, (разградња тековина социјалне државе и пад стандарда у области радног и социјалног законодавства) а које су довеле до *обнове социјалног питања* на крају XX века и почетком новог миленијума (сиромаштво, незапосленост, прекаризација), неопходно је, полазећи од националних и регионалних особености, из-

¹⁶ Љ. Митровић, *Друштвене промене и актери*, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, Ниш, 1999, стр. 204.

нова проблематизовати питање места и улоге синдиката у организовању радника на заштити њихових права. Овај рад завршавам пледоајеом за афирмацију социолошко-акцијских истраживања у функцији синдикалног плурализма и јачања синдикалне акције као фактора остваривања радничких права и развоја партиципативне демократије у земљама у транзицији. На тим пословима, заједно са другим истраживачима, користећи научне методе и држећи до етике свог позива и своје одговорности, социолози имају шта да раде.

* * *

У постсоцијалистичким друштвима у транзицији, под утицајем обновљеног капитал-односа, репродукује се нова класна структура друштва и конституише нов свет рада. Садашњу његову дезинтегрисаност и тромост замениће нови облици класне хомогенизације, синдикално и политичко организовање примерено савременим потребама модерне радничке класе. У том контексту настаће аутономни синдикати и нова демократска левица као органони савремене класне, социјалне и политичке борбе. Они ће успоставити везу са свим оним што је живо у традицији радничког покрета у Србији, али ће још више учити из историје и искуства савременог радничког покрета у свету. Са њима ће Србија, уз ослонац на модеран свет рада, нове предузетнике, стручњаке и интелигенцију, добити нову развојну снагу за демократизацију, модернизацију и реформу властитог друштва. Из њиховог стваралаштва биће омогућен препород и напредак Србије и њено органско повезивање са Европом и светом.

Ljubiša Mitrović, Niš

RELATIONS OF WORK AND CAPITAL AND THE ROLE OF SINDICATES IN POST-SOCIALIST SOCIETIES IN TRANSITION

Summary

The paper discuss importance of researching of relation between work and capital for understanding character of social relations and social dynamics of post-socialist societies in transition. The author point at the theoretical controversies in interpretation of processes of transition in contemporary literature first. What follows is sociological analysis of becoming class-strata structure, development strategies and actors in post-socialist societies in transition. Analyzing institutional assumptions for formation of capital-relations and labour market, points the relationship of cooperation and conflict in the circumstances of new appearing way of production, as

well as the position and role of syndicates in transitional societies. The paper ends with defense of action sociological researches of the role of syndicates in transitional societies.

Ключне речи: transition, reproduction of production manner, capital relation, labour market, syndicate.